

Milyen szerencse. Enyhe tél.

Örülhetünk, hogy enyhe télben élünk, őszünk reménytelen volt, nyarunk a pincebörtönök dohszagában, tavaszunk háború, halál, robbanásos végítélet, katasztrófa – nem kell ezt dramatizálni, á, minek, talán említeni is fölösleges

– – –

És bent a lámpavilág, meleg, ágy-asztal, feketekávé, nem kell elsötétíteni az ablakot.

Csupa öröm az ilyen enyhe tél

Ferencz Győző

EGY VERS RESTAURÁLÁSA

Nemes Nagy Ágnes: ENYHE TÉL

A kézirat

Nemes Nagy Ágnes ENYHE TÉL című versének autográf kézírata egy A4-es lap (208x298 mm) rectóján és versóján, valamint egy nem pontosan félbevágott (208x174 mm-es) A4-es lap rectóján maradt fenn kék golyóstollírással. Mindkét lap tetején szerepel a vers címe, az első lap rectóján aláhúzva, a félbevágott lapon zárójelben. A továbbiakban a két lapon olvasható háromoldalmi szövegre számozással fogok hivatkozni: az A4-es lap rectója az 1., versója a 2., a félbevágott lap rectóján olvasható szöveg a 3. oldal. A szöveg hatvannégy, illetve a 2. oldalon a szövegre merőlegesen írt mondattal együtt hatvanöt sorból áll.

A kéziraton keltezés nincs. Bár minden kétséget kizáróan nem lehet megállapítani, a kézírás jellege, a papír és a tinta arra enged következtetni, hogy Nemes Nagy a második, félbevágott lapon olvasható szöveget nem sokkal, talán azonnal az első, kétoldalas szöveg után írta. A fenti jegyek, továbbá az a tény, hogy a mű formailag az 1980-as években írt prózaversekhez kapcsolódik, pedig azt a feltevést támasztja alá, hogy a kézirat az 1980-as évek második felében keletkezett.

Lengyel Balázs halála előtt egy-két évvel a kézirathoz külön cédulán megjegyzést fűzött: „*Nehéz olvasni. Nem látszik jelentős írásnak. Egy sokárnyalatú hangulat az enyhe télről. ??*” A két kérdőjel valószínűleg arra vonatkozik, érdemes-e foglalkozni a kézirattal. Bár az elsődleges megértési nehézségek és a kézírás rendezetlensége miatt a szöveg valóban nehezen restaurálható, mégis jelentős verskísérletnek tűnik, amely egy fontos metaforával gazdagítja Nemes Nagy Ágnes életművét, azon belül pedig prózaverseinek sorát.

A kézirat nyilvánvalóan nem tisztázat, hanem egy alakulóban lévő szöveg munkapéldánya, amely nem külső olvasó számára készült. Az alábbiakban közlöm betűhív átiratát. Bár a költemény prózavers, tehát a sorok lapszéltől lapszélig terjednek, ebben a változatban a pontosság kedvéért megtartottam a kézirat eredeti sortördelését. Nemes Nagy olykor az áthúzott szövegrészek után, máskor fölé írta a javított változatot. Az átiratban áthúzott szövegrész fölé írt javítást az áthúzott rész után illesztettem be.

[1. oldal]

ENYHE TÉL

Amikor nincs hó, ~~nincs fagy, hideg, nincs szél, csak~~ amikor állandó
 eső mossa a járdát – nem is állandó, csak újra-meg-
 újra eleredő, az alacsony sűrű égbolt
 bizonytalan permete, amikor a hócsizmák vizes
 5 aszfalton siklanak, mintha siből vizisíre váltottak
 volna át, amikor vastag, ~~barna~~, filcesedő avar
 fedi a parkok földjét, esőszünetekben halványan
 gőzölögve, amikor az avar alól fel-felbukkan a
 10 fű is, zöld-szürke, szürke-zöld foltokban szinte
 épen, hiszen olyan a fű, mint a fű, csak a színe,
 ugye, a színe,
 amikor a nagy, téli varjak minden meg- mintegy véletlenül
 győződés nélkül ülnek a városi fák ágán,
 amikor a szántóföldek feketék, mint
 15 friss ~~tegnapi~~ szántás után, vagy szürke-feketék
 esőben ázva esőtől fátyolozva,
 amikor a középhegységek barnák, szürke-
 barnák, egy-egy sötét fenyőfolt szemölcse
 rajtuk, ~~ahogyan a tar fán megmutatkoznak a fények~~
 20 mint egy leleplezett titok, ~~ahogyan a tar fán~~
 √ zöldel a fagyöngy, messziről nem is látni jól-
 fészek-e ama tömör gömböcske, ~~vagy fagyöngy a~~
~~tar fán~~
 amikor ~~más kontinensek híreiben~~ a napihírekben egyre
 25 nagyobb a hófúvás, de itt még valamely
 szürke elnapolása a következőknek,
 amikor az évszak, ki tudja miért és meddig
 hátatfordított nekünk, háta mögött pedig

[2. oldal]

30 félénken lélegző lapulással bújik a vadnyúl-
 színű átmenet
 vagy ellenkezőleg: félénk fordult, ki tudja
 miért, ~~ki tudja~~ és meddig, valamely filces ~~avar~~ avar-
 hajú kegyelem, szürke tenyerét körénkfonva,
 szürke-fehér mécses köré, amelyben pislákolva
 35 ég az elnyújtott, tartósított november
 krizantém-szag az utcán, esőtől ~~összenyomott~~ csapzott
 benzingóz, krizantém-szag, vegyük meg a soron
 következő sírkoszorút (hányadikat ebben az évben?),
 a virágüzlet fénye vakító, kirobban a ~~járdára~~,

40 földigérő ~~üvegablakából~~ kirakat ~~üvegéből~~ át,
bent rózsavörösek, ibolyalilák, cirádás kis szalma-
virág-csokorkák, virágcukrászda, édesen együtt minden
Évszak édességes kínálata

45 ~~Lassan~~ leszállt az este ~~kint~~, ~~hidegen~~ hűvösen száradó
tócsák, ~~némi~~ induló szél – de nincs hideg, nincs,
az őszikabát elegendő.

Milyen szerencse. Enyhe tél. ~~ben~~ élni.

√ ...amikor a kontinensek ~~helyet cserélnek~~, táblái eltolódnak
~~legalábbis eltolódnak~~, kicsit idebb-odább, időjárás-
50 sok ösvényeiről letérnek, ~~északabbra vonulnak~~ elkanyarodnak,
erre-arra, egy más éghajlat benéz az ablakon
(meglátogat), amikor óceánok, légrétegek tajtékai,
vizes csepp-legyezői messze csapódnak el, szét,
(Nem kell ezt dramatizálni, dehogy, ritka nagy szerencse, hálát adni, örülni kell,
55 hogy enyhe télben élünk) (hogy telünk enyhe) sőt mindennap
figyelní, tudatosítani, hogy telünk enyhe. Meddig enyhe még?

[A hiányjellel (√) jelzett betoldás mellett a bal oldali margón a szövegre merőlegesen]

enyhe telünk van

[3. oldal]

(Enyhe tél)

Örülhetiünk, hogy enyhe télben élünk, őszünk
reménytelen volt, nyarunk ~~irtózatos~~, ~~kazamatákban~~ ~~börtön~~
~~ben] a föld alatt a pincebörtönök~~ dohszagában, tavaszunk háború, halál, robbanásos
végítélet,

60 katasztrófa – nem kell ezt dramatizálni

És bent a lámpavilág, meleg, ágy-asztal,
feketekávé, nem kell elsötétíteni az ablakot.

Csupa öröm az ilyen enyhe tél

...nem kell ezt dramatizálni, á, minek, talán említeni is fölösleges

A sok áthúzás, javítás és betoldás miatt a befejezetlenség benyomását kelti, de elolvasása arról győz meg, hogy befejezéshez közeli állapotban van. Az áthúzások végig egyértelműek, a betoldások pedig többnyire azok. A szövegben jelölt változtatásokat végrehajtva, a sorokat a laptükörbe befolytatva az alábbi változat jön létre:

ENYHE TÉL

Amikor nincs hó, ~~nincs fagy, hideg, nincs szél~~, amikor csak állandó eső mossa a járdát – nem is állandó, csak újra-meg-újra eleredő, az alacsony szürke égbolt bizonytalan permete, amikor a hőcsizmák vizes aszfalton siklanak, mintha siből vizisíre váltottak volna át, amikor a vastag, ~~barna~~, filcesedő avar fedi a parkok földjét, esőszünetekben halványan gőzölögve, amikor az avar alól fel-felbukkan a fű is, zöld-szürke, szürke-zöld foltokban szinte épen, hiszen olyan a fű, mint a fű, csak a színe, ugye, a színe, amikor a nagy, téli varjak ~~minden meggyőződés nélkül~~ mintegy véletlenül ülnek a városi fák ágán,

amikor a szántóföldek feketék, mint friss ~~tegnapi~~ szántás után, vagy szürke-feketék ~~esőben ázva~~ esőtől fátyolozva,

amikor a középhegységek barnák, szürke-barnák, egy-egy sötét fenyőfolt szemölcse rajtuk, ~~ahogyan a tar fán megmutatkoznak a fények mint egy leleplezett titok, ahogyan a tar fán zöldel a fagyöngy, messziről nem is látni jól: fészek-e ama tömör gömböcske, vagy fagyöngy a tar fán~~

amikor a kontinensek helyet eserélnek, legalábbis eltolódnak táblái eltolódnak, kicsit idebb-odább, időjárások ösvényeiről letérnek, ~~északabbra vonulnak~~ elkanyarodnak, erre-arra, egy más éghajlat benéz az ablakon (meglátogat), amikor óceánok, légrétegek tajtékai, vizes csepp-legyezői messze csapódnak el, szét, (Nem kell ezt dramatizálni, dehogy, ritka nagy szerencse, hálát adni, örülni kell, hogy enyhe tében élünk) (hogy telünk enyhe) sőt mindennap figyelni, tudatosítani, hogy telünk enyhe. Meddig enyhe még?

amikor ~~más kontinensek híreiben~~ a napihírekben egyre nagyobb a hófúvás, de itt még valamely szürke elnapolása a következőknek,

amikor az évszak, ki tudja miért és meddig hátatfordított nekünk, háta mögött pedig félénken lélegző lapulással bújik a vadnyúlszínű átmenet

vagy ellenkezőleg: félénk fordult, ki tudja miért, ~~ki tudja~~ és meddig, valamely filces ~~avar~~ avarhajú kegyelem, szürke tenyerét körénkfonva, szürke-fehér mécses köré, amelyben pislákolva ég az elnyújtott, tartósított november

krizantém-szag az utcán, esőtől ~~összenyomott~~ csapzott benzingóz, krizantém-szag, vegyük meg a soron következő sírkoszorút (hányadikat ebben az évben?), a virágüzlet fénye vakító, kirobban a járdára, földigérő ~~üvegablakából~~ kirakat üvegéből át, bent rózsavörösek, ibolyalilák, cirádás kis szalmavirág-csokorkák, virágcukrászda, édesen együtt minden Évszak édességes kínálata

~~Lassan~~ leszállt az este ~~kint~~, ~~hidegen~~ hűvösen száradó tócsák, ~~nemi~~ induló szél – de nincs hideg, nincs, az őszikabát elegendő.

Milyen szerencse. Enyhe tében ~~élni~~.

Örülhetünk, hogy enyhe tében élünk, őszünk reménytelen volt, nyarunk ~~irtóza-~~tos, ~~kazamatákban börtön[ben]~~ a föld alatt a pincebörtönök dohszagában, tavaszunk háború, halál, robbanásos végítélet, katasztrófa – nem kell ezt dramatizálni, á, minek, talán említeni is fölösleges

És bent a lámpavilág, meleg, ágy-asztal, feketekávé, nem kell elsötétíteni az ablakot.

Csupa öröm az ilyen enyhe tél

Nemes Nagy Ágnes javításai a kisebb problémák ellenére is viszonylag jól jelzik, hogyan képzelte el a tisztázatot. Egyetlen rész van, ahol az egyértelmű jelölés hiánya komolyabb értelmezési problémát vet fel, ez pedig a befejezés. Mivel a befejezés az egész kézirat jellegét meghatározza (vázlat, töredék), a szövegproblémák részletezésekor előreveszem.

A befejezés azért okoz problémát, mert a vers tematikusan és retorikusan is véget ér a 2. oldalon: „*Milyen szerencse. Enyhe tél.*” Azonban a 3. oldalon olvasható szöveg is befejezés, utolsó sora variációs formában megismétli a 2. oldal utolsó sorát: „*Csupa öröm az ilyen enyhe tél.*” A 3. oldal tehát felfogható úgy is, mint a 2. oldal folytatása, de úgy is, mint a 2. oldal utolsó sorának bővített változata. Az értelmezést megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi, hogy a 3. oldalon semmiféle jelzés nincs, amely eligazítana a szöveg státusát illetően. A jelzés hiánya a retorikai zárlat megkettőzése ellenére is arra enged következtetni, hogy a 3. oldal a 2. oldal folytatása. Pontosabban következtetni nem lehet semmire, csak jelzés hiányában nincs szövegalap arra, hogy másként olvassam.

Érdemes sorra venni a kisebb szövegproblémákat is.

A 2. oldalon a hiányjellel jelzett betoldás utolsó előtti, zárójeles mondata után egy újabb zárójeles betoldás következik: a „*(hogy telünk enyhe)*”. Nemes Nagy a szövegben máshol is használ zárójelet, de azok egyértelműen a mű részét képezik, más, ironikus modalitású reflexiók. A „*(hogy telünk enyhe)*” azonban úgy hat, mintha a megelőző zárójeles szöveg utolsó tagmondatának – „*hogy enyhe télben élünk*” – változata lenne, azaz nem funkcionális ismétlés. De egyértelmű jelölés hiányában nem hagyható el a második zárójeles szövegrész.

Nem egyértelmű továbbá, hogy az alulról a harmadik sorban zárójellel kezdődő rész új bekezdés vagy az előző folytatása. Amellett, hogy új bekezdés, az szól, hogy a zárójel előtti rész vesszővel zárul, mint a bekezdések közül több is, viszont a zárójel után nagybetűvel kezdődik az új mondat, továbbá az előző sorban a vessző után lett volna még hely a következő mondat első szavának. Figyelembe véve azt is, hogy az egész hiányjeles betoldás nem egyértelmű, tompa behúzással kezdődik, a 2. oldal utolsó három sorát új bekezdésnek tekintem.

A 3. oldalon szerepel egy olyan betoldás, amelyet nem a 2–3. oldalon használt hiányjel jelez. A 3. oldal 4. sora a következő fordulattal ér véget: „– *nem kell ezt dramatizálni*”. A vers lezárása után Nemes Nagy üres sort hagy, majd három ponttal bevezetve megismétli a kifejezést, és egy kis kiegészítést fűz hozzá: „...*nem kell ezt dramatizálni, á, minnek, talán említeni is fölösleges*”. Azt egyértelműnek látom, hogy a három ponttal kezdődő szövegrész betoldás a főszövegbe. Nem egyértelmű azonban, hogy a „*nem kell ezt dramatizálni*” kifejezés megismétlendő-e, vagy Nemes Nagy csak azért írta le három ponttal bevezetve újból, hogy jelezze, hová illeszkedik az utána következő kiegészítés. Úgy döntöttem, az ismétlést nem tekintem funkcionálisnak, tehát elhagyom. Saját döntésem ellen egyébként nyomós érvet tudok felhozni: a „*nem kell ezt dramatizálni*” megismétlése maga a dramatizálás, azaz szellemesen dramatizálja azt az önellentmondást, hogy a felszólítással voltaképpen azt jelzi, hogy a helyzet igenis drámai. Korábban és később csak olyan szövegrészt hagyok el, amelyet a költő áthúzott. Ha a három pont utáni szöveget teljes egészében megtartottam volna, a központosásba akkor is bele kellett volna nyúlnom: vagy vesszőt kellett volna tennem az első „*nem kell ezt dramatizálni*” szövegrész után, vagy a három pontot átvinni az ismétlés elejéről az első szövegrész végére. Ilyen beavatkozást sehol nem hajtottam végre.

A 3. oldal központozás tekintetében is eltér az 1–2. oldaltól. Míg azokon a mondatvégi írásjeleket következetesen jelölte, itt eltekintett ettől; azaz ez az oldal vázlatosabb hatást kelt, mint az előző kettő.

A legfontosabb és legkényesebb döntés azonban annak a megítélése, hogy mit tekintek a vers befejezésének. Biztosra vehető, hogy ha Nemes Nagy Ágnes letisztázta volna a verset, nem marad meg az a kettős befejezés, amelyet a 3. oldal eldönthetetlen státúsa (folytatás vagy betoldás) miatt a szöveg restaurálása során nem lehet feloldani. Ezért meg sem próbáltam, ami persze szintén döntés, hiszen ezáltal a folytatás benyomását kelti.

Végül a 2. oldal hiányjellel jelölt betoldása mellett a szövegre merőlegesen írt „*enyhe telünk van*” mondatot, mivel semmi nem jelezte, hová kell beilleszteni, elhagytam.

A kézirat befejezetlenségén nem érdemes túl sokat tünődni. Költők sok verset hagynak befejezetlenül különösebb ok nélkül. Nemes Nagy Ágnes töredékben, de vázlatosságukban is figyelmet érdemlő hátrahagyott verseivel megkétszereződött költői életművének mennyisége. Nemes Nagy saját jelzései nyomán a kihúzásokat és betoldásokat végrehajtva, a sorokat folyamatosan szedve, egy viszonylag egységes szövegváltozat jön létre, amely vázlatosságában is figyelmet érdemlő költemény.

A keltezés

Az „*enyhe tél*” kifejezés feltételezhetőleg a meteorológiai jelentésekből került a versbe. A szakirodalom egyértelműen az 1980-as évekre helyezi az éghajlatváltozás hatásának érzékelhető kezdetét. Dr. Horváth Levente ALKALMAZKODÁSI KIHÍVÁSOK ÉS ESZKÖZÖK AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁSI KERETTÖRVÉNYBEN című, 2009 októberében készült összeállításában azt írja, hogy „Az 1980-as, '90-es években a hazai időjárás fokozatos felmelegedése és a gyakori enyhe telek hatása” volt jellemző (Horváth, 2009). Az időjárás-jelentésekben ekkor lett gyakori fordulat az „*enyhe tél*”.

Kíváncsiságból utánanéztam, hogyan alakult ebben az időszakban a téli hónapok (december, január, február) középhőmérséklete. Az Országos Meteorológiai Szolgálat honlapján az ÉGHAJLATI ADATSOROK 1901–2000 bevezetőjében az olvasható, hogy „*Hideg telek gyakrabban léptek fel a század elején, az 1971–2000 közötti időszakban a leghidegebb évszak középhőmérséklete 1,6 °C. [...] A téli hónapok középhőmérséklete változékony az egyes évek között, voltak évek, amikor a napi középhőmérsékletek csak néhány esetben csökkentek 0 °C alá. [...] A legenyhébb 1983 januárja volt, 4,8 °C-os havi átlaghőmérséklet és 2,3 °C-os átlagos havi minimumhőmérséklet lépett fel, ezek már megközelítik a márciusra jellemző értékeket.*” (OMSZ, ÉGHAJLATI ADATSOROK.)

1979 és 1991 között, tehát a kézirat feltételezhető datálásának időszakában, a három téli hónap hőmérsékleti átlagát tekintve a legenyhébb telek a következő években voltak: 1982/83-ban (3,2 °C), 1987/88-ban (3,32 °C) és 1989/90-ben (3,333 °C). Megjegyzendő még, hogy 1985 decemberében a havi átlaghőmérséklet 4,7 °C volt, azaz a tél szokatlannul enyhének indult. Az adatok szerint összességében azonban a legenyhébb tél 1989/90-ben volt (OMSZ, ÉGHAJLATI ADATSOROK).

Nemes Nagy Ágnes 1991. augusztus 23-án halt meg. A halála előtti években már alig írt. Az elhatalmasodó betegség lelkileg és fizikailag is kezdte felemészteni alkotóerejét. Ezt környezete is tapasztalta. Ami energiája maradt, azt az *Újhold-Évkönyv* szerkesztésére fordította. Élete utolsó interjúira is hallatlan alapossággal készült, de például a Kelevéz Ágnessel 1990. október 3-án rögzített beszélgetés legépel szövegét már nem

tudta ellenőrizni. (Nemes Nagy, 2004b. 526.) Mégsem elképzelhetetlen, hogy a verset 1989/90 telén vagy a rá következő tavaszon írta, tartalmi okok miatt azonban valószínűbb, hogy 1987/88-ban vagy a megelőző egy-két évben. A versben szereplő „*elnyújtott, tartósított november*” kifejezésből arra lehet következtetni, hogy a versbeli idő mindenképpen és esetleg a méríás időpontja is december. Természetesen nem gondolom, hogy a vers pontos keltezését éghajlati adatsorok alapján meg lehetne állapítani, hiszen a költőnek bármikor eszébe juthatott az időjárás-jelentésekben hallott kifejezés, akár fagyos teleken vagy más évszakokban is. Adatok hiányában tehát pusztán feltételezni lehet, hogy a kézirat az 1980-as évek legvégének valamelyik decemberében keletkezett.

Keltezés és befejezetlenség

Ha ez a feltételezés helytálló, akkor a keltezés és a befejezetlenség problémája óvatosan és feltételesen összekapcsolható. Elképzelhető ugyanis, hogy az 1989-es év politikai eseményei is hozzájárultak, hogy Nemes Nagy elvesztette érdeklődését a költemény iránt. A vers értelmezésem szerint a meteorológiai kifejezést politikai metaforaként használja. Azonban (I. A. Richards terminológiáját használva, kifejezéseinek metaforikus jellege miatt) a metafora vehikuluma elmozdult a tenor fölé. Mivel az enyhe tél értelmezésem szerint a Kádár-kor metaforája, elképzelhetőnek tartom, hogy a rendszer felbomlásának éveiben már nem volt kedve letisztázni a túlságosan is politikához kötött költeményt, hiszen az elvesztette aktualitását.

Persze abban a képlékeny időszakban még nem lehetett előre látni, a folyamatok milyen fordulatokat vesznek. Nemes Nagy Ágnes élete utolsó napjait az 1991. augusztus 19–22. között a Szovjetunióban zajló események miatti aggodalom töltötte ki. Ezekben a napokban az SZKP konzervatív szárnya puccsal próbálta meg eltávolítani Mihail Gorbacsovot, hogy visszafordítsa a rendszer átalakításának programját. Nemes Nagy Ágnessel augusztus 22-én, a halála előtti nap délutánján telefonon beszéltem utóljára. A hírekről érdeklődött, és megkönnyebbülten hallotta, hogy a puccskísérlés kudarcot vallott.

Az ENYHE TÉL mint prózavers

Az ENYHE TÉL Nemes Nagy Ágnes életművén belül két vonulatba is beletartozik. A vers egyfelől a prózaversék laza ciklusának feltehetőleg legkésőbbi darabja. Prózaversekkel a hetvenes években kezdett kísérletezni, először a KÖZÖTT (1981) című kötet EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA (1969–1979) című ciklusában tett közzé három verset (EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA; AZ UTCA ARÁNYAI; A MACSKÁK BÁTORSÁGA). A FÖLD EMLÉKEI (1986) című gyűjteményes kötetben változatlan cikluscím alatt (csak az évszám változott 1969–1985-re) hétre emelkedett a versek száma, amelyek sorrendje a következő: EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA; AZ UTCA ARÁNYAI; A MACSKÁK BÁTORSÁGA; VILLAMOS-VÉGÁLLOMÁS; MÚZEUMI SÉTA; TERASZOS TÁJKÉP; A FÖLD EMLÉKEI.

A versek száma és sorrendje nem változott a NEMES NAGY ÁGNES ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI első, 1995-ös kiadásában. A kötet utolsó, A TÁVOZÓ című ciklusában azonban szerepel a hagyatékban talált, korábban kiadatlan, ISTENRŐL című prózavers. A következő, 1997-es kiadásában (majd a további, 1999-es, 2002-es és 2003-as kiadásokban) a ciklus végére került a FALEVÉL-SZÁRAK című vers, amely először az *Újhold-Évkönyv* 1986-os második kötetében jelent meg (*Újhold-Évkönyv*, 1986/2. 194–196.).

A prózaversék több szempontból is megújították Nemes Nagy poétikáját. Magával a prózavers poétikájával nem foglalkozom részletesen, a szakirodalom is inkább csak a

problémák felvetéséig jutott el (például Hartman, 1980. 49–50.; Todorov, 1983; Riffaterre, 1983); és úgy vélem, a ciklus formai újdonságának értékeléséhez elegendő annyit belátni, hogy a prózaversek általában, így Nemes Nagy Ágnes prózaversei is (amelyek egyértelműen a baudelaire-i előzményekhez nyúlnak vissza), a vers prozódiai és tipográfiai hagyományainak a tagadását jelentik. A margótól margóig szabadon folyó, a vers hagyományos strukturáló eszközeitől megfosztott, a versszerűtlenséget tipográfiailag is reprodukáló szövegek azt jelzik, hogy nemcsak a metrikus líra, hanem a szabad vers megszokott kereteiből is kiléptek.

Nemes Nagy prózaversei nemcsak poétikájukban, hanem mondat szerkesztésükben és beszédmódjukban is eltérnek többi versétől, jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Többnyire belső monológok vagy dialógusok. A szótagszintű ritmustényezőkhöz mellőzéseivel egyidejűleg a szövegben gyakoribbak az élőbeszéd fordulatai, és fölerősödik az irónia hangja. A szövegek ezért látszólag oldottabbak, szellősebbek a bonyolult szintaktikai szerkezeteket sűrű képanyaggal kitöltő, megemelt tónusú kötött vagy félszabad formájú verseknél. Ugyanakkor a megszólalás közvetlensége és látszólagos oldottsága ellenében van a beszélő kilétének, valamint a beszélő és a versben megszólított hallgató viszonyának bizonytalanságával. Olyan hang beszél, amelyet nem lehet egykönnyen meghatározni.

A versek visszatérő, elvontan megfogalmazott és vizuálisan is megjelenített témája a rétegezethez. A rétegezethez metaforáját AZ UTCA ARÁNYAI-ban bontja ki teljes jelentőségében. Először is, az utca látványának megfogalmazásakor „*a hasonlat nem hasonlat, csupán ugyanegy törvény másik arca*” (Nemes Nagy, 2003. 121.); ami tehát nyelvi rétegezethez tűnik, az valójában nézőpontok sokfélesége, egymásmellettsége.* Másodszor pedig „*Ha levethőztetem a házat, ha levethőztetem a csontot, ha levethőztetem a járást (a növénytakarót, az éghajlatot), akkor vonalak maradnak, görbületek, hálózat. De a hálózat is csak ábra, a görbület is képes beszéd. A törvény láthatatlan. Ez látható.*” (Nemes Nagy, 2003. 122.) Az esetleges rétegek mögött, alatt tehát valamiféle rendet keres. A vers végére mintha közel jutna a megismerés lehetőségéhez, még hozzá azért, mert egyetlen réteg, részlet, észlelet pontos megragadása magában hordozza azt, amit a vers „*törvény*”-nek nevez: „*Ha lefejttem az esetlegest, mögötte a csillagtérképek feketéje, egy északi égbolt ezüst felismerései.*” (Nemes Nagy, 2003. 122.) Igaz, ez csak egy pillanatig tart, azután visszazuhan az esetlegességbe. A rétegezethez többszörös metafora, térbeli, időbeli rétegződések végtelen sora egyszerre fedi el és tárja fel a dolgok láthatatlan (de a költő által feltételezett) lényegét, amely azonban nem más, mint maga a rétegezethez. Egy kivétellel a ciklus minden verse a látható világ és a tudat belső rétegezethez, a megismerés lehetőségével foglalkozik.

A rétegezethez tipográfiailag is megjelenítik a szövegblokkokban megismétlődő elemek. Az EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSÁ-nak szövegblokkjai többnyire olyan rövid állításokkal kezdődnek, amelyek vagy a helyszín valamely pontjára mutatnak rá, vagy a hallgatót szólítják meg: „*Te emlékszel még, ugye*”, „*Ugye, emlékszel*”, „*Ugye, emlékszel*”. A TERASZOS TÁJKÉP-et a „*sík*” szó ismétlése tagolja. Minden versben találni olyan nyelvi elemet, amely rétegekre tagolja a szöveget.

* Tamás Ferenc szerint „*a rétegezett, térként megjelenő és/vagy tárggyá vált idő az alapvető problémájuk* (EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA, MÚZEUMI SÉTA, TERASZOS TÁJKÉP)”. (Tamás, 2010. 910.) A rétegezethez a Tamás Ferenc által említett három versen kívül valamilyen szempontból megjelenik még AZ UTCA ARÁNYAI, a VILLAMOS-VÉGÁLLOMÁS, A FÖLD EMLÉKEI és a FALEVÉL-SZÁRAK című versekben is, azaz egyedül A MACSKÁK BÁTORSÁGÁ-ban nem.

A látható anyagi világnak az idő múlását fizikai nyomokban is megőrző rétegeztsége, valamint a tudatból előhívott emlékképek rétegeztsége a létezés szerkezetét modellálja.

A belső monológ, a dialógus felfogható a hangok rétegeztségének. Az EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSA párbeszéd egy néma másikkal, a hang egy építkezés során feltáruló rétegek kapcsán a helyszínhez kötődő emlékrétegeiről beszél. Az UTCA ARÁNYAI egyes szám első személyű, önmagával dialogizáló szöveg, amely egy városrész látható felszíne alatt húzódó mélyebb rétegeiről beszél. A VILLAMOS-VÉGÁLLOMÁS-ban párbeszéd és leíró részek váltakoznak, ebben a versben is a változó világnak az emlékezetben megőrzött rétegeit idézi fel. A MÚZEUMI SÉTA is olyan dialógus, amelyben a hallgató fél néma, és ebben a versben is a világ időbeli és térbeli rétegeiről van szó. A TERASZOS TÁJKÉP egyes szám első személyű monológ, a táj itt síkokra tagolódik. A FÖLD EMLÉKEI egyes szám első személyű szerepvers, amelyben a beszélő megszólít egy néma másik felet. Az első bekezdésekben a földtörténeti rétegek egymásra rakódásáról beszél, majd a beszélő tudatának egymásra rakódó emlékrétegeiről. A FÁLEVÉL-SZÁRAK-ban is egyes szám első személyű narrátor szólít meg egy néma hallgatót, akinek a növények felépítésének rétegeztségéről beszél.

A ciklussal kapcsolatba hozható a hagyatékban fennmaradt, keltezetlen, de valószínűleg kései, ISTENRŐL című prózavers. A mű dialógus a néma Istennel. A létezés gyönyöreit és borzalmaikat rövid bekezdésekben soroló szerkezet önmagában is rétegezett; a költemény végén pedig azt kérdi az ember fölött állónak tételezett Istentől, hogy vannak-e fölötte is további rétegek: „*Van odaföntöd? Van neked fölötted?*” A kérdés, csakúgy, mint a prózaversek egész sora, a központ nélküli világról beszél. Erről a központ nélküli világról egy olyan én beszél, amely értelemszerűen nem határozza meg önmagát sem pontosan. Ha pedig mégis felsejlik egy központtal rendelkező én lehetősége, akkor azt hagyja homályban, hogy kihez szól.

Az ENYHE TÉL modalitása rokon az ISTENRŐL hangjának iróniájával. Nemes Nagy Ágnes prózaversei közül ez a két, hagyatékban maradt mű az összes közt a legironikusabb. (Szarkasztikus tónusuk valamiképp Mándy Iván kissé megbántott, de sértettségét öniróniával tálaló hangjával rokon.) A rétegeztség az ENYHE TÉL-nek is szervezőeleme. Formailag az „*amikor*”-ral kezdődő bekezdések, amelyek egyébként gyakran önmagukban is rétegezett látványokat vezetnek be (szántóföldek, középhegységek képét, kontinensek mozgását, évszakok múlását, illatok, színek rétegeit, az időjárás változását). Az ENYHE TÉL sem fedi fel rétegesen egymásra halmozott földrajzi és időjárási képeinek értelmét, azaz pontosan úgy jár el, mint a ciklus többi verse. A tipográfiai is központ nélküli prózaversekben egy bizonytalan versbeli szubjektum oldott hangon ismertetelméleti kételyeit vizsgálja.

Nemes Nagy Ágnes sokszor, sok formában kifejtette felfogását, hogy a költészet a megismerés eszköze. Egyik korai, NEGATÍV SZOBROK című esszéjében ezt írja: „*a cél változatlanul a bensőbb, rejtettebb, az eddig névtelen és kimondhatatlan költői látomás rögzítése. S ebben – mindnyájan többé-kevésbé azt hisszük – előbbre jutottunk valamicskét. Legalább annyit alaposan megtanultunk az utóbbi száz évben, hogy mi az, amit nem tudunk. Nem tudjuk, mitől vers a vers. Idevágó fogalmaink lebomlottak.*” (Nemes Nagy, 2004a. 9.) A KÖLTŐI KÉP című, valamivel későbbi esszéjében így ír: „*Az objektív lírikus a névtelent, a kimondhatatlant célozza meg, de a korrelatív, amit a névtelen mellé állít, nagyon is fogható, reális, körüljárható. Úgy is mondhatnánk, hogy az ilyen költők a kimondhatatlan naturalistái. Szükségük van a világra mint metaforára, mint jelbeszédre, a szavaknál igazabb nyelvre.*” (Nemes Nagy, 2004a.

107.) A *VERS MÉRTANA* című nagy, összefoglaló esszében pedig így: „századunk költészetének egyik fontos jelensége az eddig ismeretlen, névtelen lelki tartalmak versbe emelése, tudatosítása, egyáltalán: az észrevevés terének robbanásszerű kiszélesedése. Mindig is döntőnek éreztem a versre nézve annak a mélyrétegnek a jelenlétét, amely tudomásaink alatt, mögött, körül rejtőzik. Most továbbblépek. A 20. századi vers csak módot, alkalmat ad arra, hogy a névtelenek szerepét a versben élesebben érzékeljük a több évezredek gyakorlatnál, miután egy csomó, költészetre vonatkozó elképzelésünket, ha tetszik, előítéletünket lebontotta, fellazította, felkapálva, újragondolásra alkalmassá tette a helyzetet.” (Nemes Nagy, 2004a. 172.) A versek a mélyebb vagy magasabb rétegekben húzódó névtelen tartalmaknak adnak nevet.

A prózaversekben azonban mintha kételyek merülnének fel a megismerhetőséget illetően: a rétegezetségi középpont nélküli világ metaforája. A megismerő szubjektum mintha elbizonytalanodott volna saját határait illetően is. Az ismeretelméleti kétely elkezdte a tárgyias költő szerepét. Ebben a helyzetben a megszólalás dialógusformát öltött, az én felfedezte a tárgyi és tudati emlékek rétegezetségi, középpont-nélküliségét. Nem előzmény nélküli ez Nemes Nagy költészetében, de a prózaverseknek szinte kizárólagos témája lett, és ezt hangsúlyozza a formátlan forma is.

Egy dolog azonban nem változott: hangjának modalitása. Az episztemológiai kételyt, ezt Nemes Nagy igen pontosan látta, művészileg kell megszólaltatnia. A művészi itt azt jelenti, hogy poétikai műveletek során koncentrált nyelven. Ehhez azonban szembe kellett néznie azzal, hogy a megszólalás korántsem problémátlan tevékenység. A *NYELV VÁLSÁGÁRÓL* című írásában felfogta a problémában rejlő művészi csapdát, és a nyelvkritikai kételyekre pragmatikus választ ad: a nyelvi korlátozottság felfedését, azt tehát, hogy az irodalmi szöveg reflektál önnön nyelviségére, jelzi a nyelvi közeg bizonytalanságát (Nemes Nagy, 2004a. 14.). Ez történik a prózaversekben, a nyelvi kérdésként értelmezett episztemológiai kétely nyelvi kérdésként jelenik meg. De a költői hang nem sérül. Bár a hang mibenléte bizonytalanra válik, az írás mint tevékenység nem, a mű nem hullik bele önmaga végtelen nyelvi lehetőségeibe, ugyanis a költő felfüggeszti a kérdés hatálya alól az írásnak azokat az elemeit, amelyekkel a művé képes szervezni szövegét. Azonosítható stílus, modalitás és még néhány összetevő nélkül nincs azonosítható irodalmi mű. Ezek a művek azonban már a művé szervező komponenseket is kételyük tárgyává teszik, valahogy úgy, mint Samuel Beckett prózája.

Az ENYHE TÉL mint meteorológiai költemény

A költeményt formája a prózaversekhez, a szövegét behálózó metafora azonban egy másik verscsoporthoz kapcsolja. Ennek a verscsoportnak egyes darabjai még lazább viszonyban vannak egymással, mint a prózaversek, mindössze egy motívum köti össze őket. Ez a motívum, egy meteorológiai jelenség pontos, szakszerű leírása azonban Nemes Nagy Ágnes egész lírai életművét átszövi. Olyan jelentős kompozíciók tartoznak ide, mint az *OKTÓBER*, a *VÁROS, TÉLEN*, a *BALATON*, a *PARADICSOMKERT* (SZÁRAZVILLÁM, 1957); a *KÖZÖTT*, a *VIHAR* (NAPFORDULÓ, 1967); a *NÉGY KOCKA*, a *FÉLGÖMB*, a *HÓ*, a *FUTÓESŐ* és a *LEMENT A NAP* (A FÖLD EMLÉKEI, 1986). A hátrahagyott versek között is van néhány, amelyben az uralkodó metafora meteorológiai jelenség, ilyen a *[MEGŐLELEM AZ ÉVSZAKOT]*, továbbá az igazán kései *ESŐ, HÓ* (DALMÁT KUTYÁK?).

A meteorológiai jelenségek költészetének nagy hagyománya van, Percy Bysshe Shelley példáját azért érdemes itt említeni, mert számos versének kizárólagos tárgya valamely időjárás, légköri jelenség. Legismertebb példái az *ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ* (*ODE TO THE WEST WIND*), *A FELHŐ* (*THE CLOUD*), *A LÁNCAOLDOTT PROMETHEUS* (*PROMETHEUS UNBOUND*). Ezekben a versekben a meteorológiai jelenségek a platonizmus metaforái. Ő volt az a

költő, aki az évszakok, az időjárás közkedvelt költői témáját megszabadította a szubjektív érzelmhordozó szereptől. Tudományos érdeklődéssel fordult a jelenségek felé, amelyek örökké változó formája alkalmasnak bizonyult, hogy az ideatan eszméjét szemléltessék.

Nemes Nagy meteorológiai versei mögött is minden bizonnyal ott van tudományos érdeklődése, és Shelleyhez hasonlóan ő is tárgyiasította ezt az ősi toposzt. A korai TÁJKÉPEK-ciklus ÉJFÉL és DÉL című versei – a cikluscímnek megfelelően – a tájlíra felől közelítenek az egzisztencialista igényű költészet felé. Későbbi nagy kompozícióiból már akár a platonizmussal rokon sorokat is lehet idézni. A PARADICSOMKERT-ből például ezeket: „*Nem érzed-e ott fön, a mennybeli / fények mögött a mélyebb feketét? / Nagy suhogó vásznakon rajzolódva / most kezdenek derengeni, / most, most fordulnak új alakzatokba / a kintibb ég halvány jelképei.*” De ami még jellemzőbb: szinte valamennyi meteorológiai versében hangsúlyos, ha nem éppen uralkodó motívum a különféle jelenségek rétegezettsége. AZ OKTÓBER, a VÁROS, TÉLEN, a BALATON, a PARADICSOMKERT, a KÖZÖTT, a NÉGY KOCKA, a FÉLGÖMB, a HÓ és a LEMENT A NAP szervező metaforáját és témáját tekintve tehát a prózaversek sorozatpárja. A két sorozat szinte felel egymásnak: szemben áll a poétikájuk, a dikciójuk, modalitásuk; de ugyanarról beszélnek. Arról, amit Nemes Nagy soha nem burkolt az értelmezhetetlenség ködébe: azokról a névtelen tartományokról, amelyek határain epiztemológiai költészetének eszközeivel kívánt átjutni.

Ebben az összefüggésben különös figyelmet érdemel életében láthatóvá tett életműve utolsó verse, a LEMENT A NAP. Ebben a félszabad, rímtelen jambusversben a naplementének a líratörténetben oly sokszor megénekelte jelenségét csillagászati pontossággal írja le, azaz tisztázza, hogy a naplemente látványa optikai csalódás. Az élet elmúlása azonban nem optikai csalódás. A naplemente ezért alkalmas metafora: személyes létét már abban a köztes időzónában érzékeli, amikor a nap már ténylegesen lement, de optikai csalódásként még látjuk. Ezért sietnie kell: a létezés megfogalmazásához olyan nyelvet kell találnia, amely valami helyett áll, mint az optikai csalódásként látható, de már eltávozott nap. Az optikai csalódás paradox módon az élete végéhez közeledő költő kivételes lehetőségére világít rá, hiszen az optikai csalódás felismerése vezeti el ahhoz, hogy belássa, van másfajta beszéd: „*ezek az önmaguk mögé / lecsúszó helyettesítések*”. A helyettesítés, amely önmaga mögé csúszik, értelemszerűen felfedi önmagát, láthatóvá teszi azt aényt, hogy csak valaminek a helyettesítése. De ha csupán helyettesítés volt, ám önmaga mögé csúszik, akkor ugyan látni engedi önmagát, vagyis azt, hogy önmaga is helyettesítés. Ha azonban helyettesítés, akkor lennie kell valaminek, amit helyettesít. Erről azonban nem beszél. A vers nem oldja fel a létezés lényegét érintő fájdalmas kételyt.

A költő halála után láthatóvá vált életmű utolsó verse, az 1990 januárjában írt A TÁVOZÓ egészen másfajta választ ad ugyanerre a kérdésre. Itt költészetének egy másik visszatérő motívuma, az angyal távozik földi maszkjait hátrahagyva. Létezésének rétegei „*földdé mosódtak zöldek és a kékek, / szétkent kupacban arcok, homlokok*”, viszont „*maszk nem takarta már, hogy visszanézett*”. Ez kétségtelenül a bizonyosság verse, csakhogy a költőnek, aki verseivel a névtelenek tartományából próbált újabb és újabb területeket meghódítani, nincsenek szavai erre az arcra. Ő látja, az arc visszanéz rá, de az olvasó egyik arcot sem látja. Ha megpillantható is maszk nélkül, szavak akkor sincsenek rá.

AZ ENYHE TÉL mint a Kádár-kor metaforája

AZ ENYHE TÉL című kéziratot mindennek a fényében próbálom értelmezni. Prózavers, amelynek a tárgya egy meteorológiai jelenség. A jelenséget mellérendelő szerkezetek halmozásával írja le, azaz rétegeiben mutatja meg. Elmondja, milyen az enyhe tél je-

lensége a városban, a hegységekben, sőt globális mértékben, továbbá milyen az enyhe tél mint napihír, mint szokatlan éghajlati jelenség, innen aztán visszakanyarodik a városi helyszínhez, hogy egy meghitt szobabelső képével záruljon. A szöveg a feléig semmi módon nem jelzi, miért választotta tárgyául az enyhe telet. Furcsa időjárási költeményként indul, amely felsorolja tárgyának jellegzetességeit.

A leírás közepén, csak úgy mellékesen, zárójelben közbevetve azonban megszólal egy másfajta modalitású, személyes és közvetlen hang, amely váratlanul ezt mondja: „*(Nem kell ezt dramatizálni, dehogy, ritka nagy szerencse, hálát adni, örülni kell, hogy enyhe téiben élünk.)*” Csakhogy a kézirat idáig terjedő része egyáltalán nem dramatizálja a helyzetet, hanem tényszerűen, bár költőien ábrázolja. A váratlan közbevetés háromszor ismétli meg, hogy milyen nagyszerű dolog is az enyhe tél: „öröm”, „szerencse”, és „hála”-ra ad okot. Ezzel a háromszoros ismétléssel válik nyilvánvalóvá az irónia. A folytatásban az irónia és az ironikus többletjelentés egyre fókuszáltabb lesz. Az enyhe telet „figyelni”, „tudatosítani” kell, sőt a beszélő aggodalommal (tehát dramatizálva) kérdezi, hogy „*Meddig enyhe még?*” A szöveg metaforikus-allegorikus értelme a következő bekezdésben világosodik meg, amikor azt mondja, hogy „*a napihűrekből egyre nagyobb a hófűvés, de itt még valamely szürke elnapolása a következőknek*”. Innen kezdve, hiába tér vissza a jelenség leírásához, az olyan szövegrészek, mint a „*félénken lélegző lapulással bújik a vadnyúl-színű átmenet*”, vagy a „*kegyelem*”, amely „*szürke tenyerét körénkfonva, szürke-fehér mécses köré, amelyben pislálkoltva ég az elnyújtott, tartósított november*”, mögöttes értelmet kínálnak fel.

Ez a lappangó értelem az utolsó, a külön fél lappalra írt hozzátoldásban fed fel magát. Ezért gondolom, hogy a kéziratnak ez a része nem hozzátoldás, nem függelék és nem variáció, hanem retorikai zárlat: „*Örülhetünk, hogy enyhe téiben élünk, ősziünk reménytelen volt, nyarunk a pincebörtönök dohzagában, tavaszunk háború, halál, robbanásos végítélet, katasztrófa – nem kell ezt dramatizálni*”. A felsorolásban jellemzett évszakok könnyen megfeleltethetők Nemes Nagy Ágnes meghatározó történelmi tapasztalatainak: a második világháborúnak (ifjúkora, a tavasz), az ötvenes éveknek (nyár), az 1956-os felkelés leverésének (ősz). A tél, amely enyhe, így értelemszerűen a Kádár-rendszer metaforája. Az enyhe tél a zord téllal szemben, amely a vészterhes előzmények után inkább várható lett volna, csupa öröm. Biztonság: „*És bent a lámpavilág, meleg, ágy-asztal, feketekávé, nem kell elsötétíteni az ablakot. Csupa öröm az ilyen enyhe tél*”.

A vers szarkasztikusan tekint a Kádár-rendszer biztonságára. A magánélet szerény díszletei, szerény luxusai természetesen valóságos örömök a börtönlét, a háborús első-tétítés fenyegetésével szemben. De ezeket az örömöket keserű gúnnyal sorolja. Csak fenntartásokkal tudja méltányolni őket, de mert nem lehet nem méltányolni, öngúnyval tekint önmagára is. Az enyhe tél metaforáját átható irónia és önirónia arra hívja fel a figyelmet, hogy az enyhe tél érzékszervi csalódás. Az enyhe tél is tél, vagyis nem az, aminek látszik. A télnek kétségkívül kellemesebb formája, de mégiscsak tél, bármikor kiütözhető valódi természete. Bármikor zorddá, fagyossá válhat. És ha nem válik, akkor is csak tél marad. Nem tavasz, nem nyár, nem ősz. Az ENYHE TÉL egy meteorológiai jelenséget használ politikai metaforaként. Az episztemológiai kétellyel felvagy inkább lefegyverzett költő átlátott egy politikai berendezkedés jelenségeit. És noha csak újabb, sötétebb és világosabb rétegeket látott, nem lett érzékszervi csalódás áldozata. Nem voltak illúziói, megvédte az irónia és az önirónia. Teljes biztonsággal csak annyit állíthatott, hogy az enyhe tél is tél, ez azonban maga volt a politikai tisztánlátás.

Hivatkozások jegyzéke

- Hartman, 1980 = Hartman, Charles O.: FREE VERSE. AN ESSAY ON PROSODY. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Horváth, 2009 = Dr. Horváth Levente: ALKALMAZKODÁSI KIHÍVÁSOK ÉS ESZKÖZÖK AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁSI KERETTÖRVÉNYBEN. http://www.nfft.hu/dynamic/Alkalmazkodasi_kihivasok_es_eszkozok_az_eghajlatvedelmi_kerettorvenyben.pdf
- Nemes Nagy, 2003 = NEMES NAGY ÁGNES ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEL. Osiris, 2003.
- Nemes Nagy, 2004a = Nemes Nagy Ágnes: AZ ÉLŐK MÉRTANA. PRÓZAI ÍRÁSOK, I. Osiris, 2004.
- Nemes Nagy, 2004b = Nemes Nagy Ágnes: AZ ÉLŐK MÉRTANA. PRÓZAI ÍRÁSOK, II. Osiris, 2004.
- OMSZ, ÉGHAJLATI ADATSOROK = Országos Meteorológiai Szolgálat: ÉGHAJLATI ADATSOROK 1901–2000. Budapest. http://www.met.hu/eghajlat/eghajlati_adatsorok/bp/Navig/Index2.htm
- Riffaterre, 1983 = Riffaterre, Michel: ON THE PROSE POEM'S FORMAL FEATURES. In: Caws, Mary Ann and Riffaterre, Hermine, eds.: THE PROSE POEM IN FRANCE. THEORY AND PRACTICE. New York: Columbia University Press, 1983. 117–132.
- Tamás, 2010 = Tamás Ferenc: „...UGYANAZ, MÁS, UGYANAZ”. NEMES NAGY ÁGNES: A FÖLD EMLÉKEI. *Holmi*, 22. évf. 7. szám, 2010. július. 897–915.
- Todorov, 1983 = Todorov, Tzvetan: POETRY WITHOUT VERSE. In: Caws, Mary Ann and Riffaterre, Hermine, eds.: THE PROSE POEM IN FRANCE. THEORY AND PRACTICE. I. m. 60–78.
- Újhold-Évkönyv*, 1986/2. 194–196. = *Újhold-Évkönyv*, 1986/2. Magvető, 1986.

Molnár Miklós

JOHANNA VÁRA

Melodráma Balázs Béla A KÉKSZAKÁLLÚ HERCEG VÁRA
című misztériumjátéka nyomán

JÁTSZÓ SZEMÉLYEK

(színrelépésük sorrendjében)

KÖLTŐ

JOHANNA

JÁNOS

RÉGI FÉRFIAK

*valamint DREKK, egy minden lében kanál pulikutya,
akinek nélkülözhetetlen szerepe van a darabban:*

neki kellene megugatnia a közönség

tüsszögő, szipákoló, köhögő, krákogó

és hangosan orrot fújó tagjait,

és belemarnia a maroktelefont használók bokájába,

rádásul egy fontos jelenése is volna,

de valahova elkódorgott